

Лекція 5: Міт

Конспект відеолекції

Сьогодні ми з вами будемо говорити про міт, і почнемо з того, з чого має почати кожен інтелектуал – чуючи слово «міт», він розпочинає з його деконструкції. Пропоную взяти папір формату А4 зі словом «міт» розрізати ножицями. Будемо деконструювати міт засобом “cut and paste”, як це звично в нашу добу. Розріжемо папір на смужки, склеємо їх в стрічку, але не просту, а перекручену. Ті, хто цікавляться математикою, зрозуміють, що це стрічка Мебіуса, за прізвищем відомого математика, який описав її властивості.

Тепер покажемо невеличкий фокус, який дуже люблять діти.¹ Що зробити, якщо цю стрічку розрізати вздовж рівно навпіл? Очевидно, той з вас, хто не знає цього експерименту, може зараз зробити певне припущення, але я зразу скажу, що ваше припущення не буде ніяк пов’язане з вашим життєвим досвідом, тому що результат неможливо відгадати. А вийде у нас замість двох стрічок одна довга стрічка, причому ця довга стрічка повністю повторює здатності попередньої стрічки.

Тепер спробуємо по-іншому. Зробимо цю стрічку ще раз, ще раз її склеємо, знов перекрутимо. Тепер розріжемо цю саму стрічку вздовж, але в інший спосіб, у пропорції один до двох. Спробуйте знову передбачити, який буде результат. Одне найочікуваніше припущення – що це буде втричі довша стрічка. Але насправді ми отримаємо в результаті дві стрічки. Причому одна з них – нормальна стрічка, яка повторює властивості початкової стрічки. Головна особливість цієї стрічки Мебіуса – вона має тільки одну поверхню. Це реально собі тяжко уявити, але якщо пальцем пройтися через цю стрічку, ви побачите,

¹ Якщо у Вас немає часу і терплячості на клеєння і розрізання стрічки Мебіуса, подивіться коротке відео про неї: <https://www.youtube.com/watch?v=V6X-M1QPzMA&feature=youtu.be>

що палець огинає всю стрічку, і, тяжко повірити, але дві поверхні стають ніби однією поверхнею.

Яке це має відношення до міту? Перш за все це допомагає зрозуміти, що міт є щось, чого не можна пояснити раціонально. Як результат цих наших операцій – достатньо мітичний чи містичний для непосвяченого. А по-друге, цей приклад впроваджує в іншу подібну тему. Я пов’язую її з однією книжкою, яка була улюбленою книжкою мого дитинства, можливо вам теж довелося її читати. Це книжка пастора Едвіна Ебботта, яка називається «Flatland». Це така утопія про дивовижну країну, дослівно “Пласка Країна”. Ця книжка постала з конкурсу, який в часи вікторіанської Англії в кінці XIX ст. оголосив один науково-популярний журнал. Переможцем цього конкурсу мав бути визнаний той, хто найкраще пояснить, що таке чотирьохвимірний простір. Ми всі знаємо, що ми живемо в трьохвимірному просторі, де є довжина, ширина і висота, три координати, які ми пам’ятаємо зі школи, і для нас цей світ звичний. Але математика і фізика оперують припущенням, що насправді є світи, які мають більше, ніж три виміри. Питання в тому, як описати такий світ, який не впливає з нашого щоденного досвіду. І власне в цьому полягав головний виклик цього конкурсу – описати такий уявний світ так, щоби навіть дитина могла зрозуміти. Власне, виграв цей конкурс Едвін Ебботт зі своєю книжкою «Flatland».² Він вигадав цілий світ, який має лише два виміри, тобто світ плаский, – як поверхня картки А4 чи стола. В цьому світі живуть різні істоти, це розумне суспільство, вони схожі на людей, це суспільство має чітку ієрархію від найнижчого члена – солдата (хоча насправді найнижчою у них є жінка, а не солдат – це відображає, очевидно, суспільну структуру XIX ст.), до найвищого, яким є верховний правитель. І статус тієї чи іншої особи залежить від того, наскільки складна її фігура. Наприклад, жінка як найпростіша – це просто відрізок, солдат – трикутник, найбільший правитель – великий багатогранник і т.д. Розповідь ведеться від однієї розумної істоти, яка має багато кутів, з ним

² На основі цієї книжки був знятий повнометражний мультфільм – див. трейлер <https://m.youtube.com/watch?v=C8oiwnNlyE4>; сам фільм можна побачити за адресою: <https://www.youtube.com/watch?v=eyuNrm4VK2w>.

відбуваються різні пригоди. Але найбільша пригода, яка відбувається в його двохвимірному житті, це коли в цей світ залітає трьохвимірна куля. Вона пробує йому відкрити велику правду про те, як виглядає світ насправді, світ кулі трьохвимірної. Уявіть собі, як з точки зору двохвимірної істоти, нашого головного героя, виглядає куля, яка з'являється в його світі. Очевидно, куля має три виміри, і коли вона приходить в його світ, тобто коли дотикається до нього, герой бачить її спочатку у вигляді одної крапки, потім ця крапка зростає до максимуму, що є діаметр, а потім знову зменшується до крапки, коли куля виходить із цього простору. Тобто, цією трансформацією від крапки до діаметру і назад, вона пробує пояснити, що є, насправді, і якісь інші виміри, ніж лише оці два. Але потім ситуація ще ускладнюється, бо трьохвимірна куля оповідає, що їй оповістила чотирьохвимірна куля. Одним словом, це надбудовується далі, але чому це для нас важливо? Бо оцей момент, коли трьохвимірна куля проходить через двохвимірний простір, для допитливої істоти двовимірного світу є моментом істини, йому відкриваються очі, і він починає розуміти, що світ – це щось більше, ніж те, що він бачить і до чого звик. І власне, про *це* є міт.

Міт – це якесь величезне відкриття, яке ми не можемо раціонально розуміти. Наші органи почуття, наш інтелект не мають такого інструменту, який би дозволяв розуміти цю велику правду, але одночасно ця правда до нас дуже сильно промовляє, вона є для нас чимось, як одкровення. Щоби проілюструвати, як це накладається на наше щоденне життя, перекину місток до однієї з тих тем, про які ми говорили попередньо, а саме нації і націоналізм. Ми говорили, що однією з найсильніших метафор сучасності є розуміння нації як *уявленої спільноти*. Що нація не існує реально, як існує, скажімо, стіл за яким я зараз сиджу, чи камера, у яку я дивлюся, а нація існує, радше, в наших головах, у нашій уяві. Від цього вона не є менш реальна, просто це інший спосіб реальності. Бенедикт Андерсон, який є, власне, автором цієї метафори (його книжка називається «Уявлені спільноти»), дає один важливий приклад. Його образ уявлених спільнот – це книжка чи газета. Всі, хто у певний момент

читають одну й ту саму газету, чи книжку, чи дивляться новини в тій самій мові, уявляють себе членами певної нації, яка читає цю книжку чи газету, чи дивиться те саме телебачення, чи вболіває за ту саму футбольну команду. Вони не знають усіх тих уболівальників, але вони можуть собі уявити, що вони існують. І, власне, ця уявлена спільнота є нацією.

Але головне в тому, що Бенедикт Андерсон підкреслює, що нація і націоналізм – це дуже тепле почуття. Ми звикли говорити про націоналізм як про щось доволі жорстке, жорстоке, криваве, ненависне і т.д., ніби нація і націоналізм завжди викликають відчуття ненависті, тобто щось, що є завжди з відчуттям «мінус». Андерсон каже, що насправді це не так, насправді нація дає дуже тепле почуття. Власне, нації тому так сильно до нас промовляють, що вони дають нам відчуття приналежності до якоїсь великої родини, дають нам те тепло, якого ми дуже часто позбавлені в нашому сірому, жорсткому і дуже холодному індивідуальному світі. Він вважає, що в більшості випадків нація і націоналізм означають «любов». Він використовує такий потужний образ: у ХХ ст. люди так часто гинули не тільки тому, що вони ставали жертвами насильства, а тому, що вони були готові жертвувати заради своєї нації, і символом цього стали могили невідомого солдата.

Це дуже переконлива інтерпретація Бенедикта Андерсона, яка стала загальноприйнятною, можна сказати домінуючою в наших сучасних суспільних і гуманітарних науках. Є, правда, одна проблема із цією інтерпретацією. Андерсон не міг пояснити, звідки береться ця теплота, чому саме в нас ці відчуття виникають, чому немає, скажімо, пам'ятника невідомому лібералу. Чому лібералізм не викликає цього теплового почуття, хоча він також говорить про певні принципи організації суспільства, які теж будуються на людській солідарності.

Наведу одне з найбільш переконливих пояснень, на мою думку. Ми іноді забуваємо, коли в нас вперше формується щось таке, як національне чи

патріотичне почуття. Як звернув увагу хтось з антропологів у рецензії на книжку Андерсона, ці почуття дуже часто беруться з колискових, які нам співали наші матері. Тому що їх співали в нашій мові. Цей спів передає нам якісь дуже важливі сенси, ми пам'ятаємо особливу теплоту цих співаних текстів, хочеться сказати – співаних кодів, і це якимось чином відтворюється в нашому подальшому житті. Очевидно, Фройд тут міг би сказати набагато більше, але ми приймаємо це як дуже правдоподібне пояснення. Бо те, що мати передає нам з тими колисковими – це, власне, і є передання того міту.

Причому, знову ж таки, цей міт не можна верифікувати, він не належить до реального світу. Переважно, це історії, які з нашої точки зору дорослих людей, особливо науковців, є історіями смішними і неправдоподібними. Але, разом з тим, вони функціонують, і функціонують дуже стійко, і, в значній мірі, оце почуття, про яке говорить Андерсон, є результатом тої трансформації, передання цього почуття. Історики і гуманітарії не знають іншого способу, як говоріння метафорами, бо ми, на жаль, не можемо користуватися формулами як фізики, хіміки чи математики, ми вживаємо метафори як головний спосіб пояснення певних речей. Отже, власне, оце передання певної скритої правди, причому правди дуже емоційної, це і є передання міту. Хоча ми ніколи не зможемо зрозуміти цього до кінця, але принаймні ця метафора нам щось пояснює, і пояснює в досить добрий спосіб.

Зроблю тепер наступний крок. Спробую прослідкувати етимологічно звідки береться поняття міту, де ми перший раз фіксуємо це поняття і що воно означає. Як і в випадку більшості речей чи явищ нашої Західної цивілізації, коріння сягають античності. Це поняття виводиться з грецької мови – $\mu\acute{\iota}\theta\omicron\varsigma$ (мітос), і згідно тих свідчень і записів, про які ми знаємо, воно вживалося дуже рано. Мітичний спосіб думання чи розуміння світу, мабуть, найдавніший, і десь протягом VIII-IV ст. до н. е., на думку істориків та антропологів відбувається великий розподіл всього того, що людство передавало (стародавні греки у тому випадку) від старшого до молодшого покоління. З'являються, скажимо, дві гілки.

Одна – це $\mu\theta\omicron\varsigma$, міти. Це усні оповіді про щось. Очевидно, колискові теж належать до тих усних оповідей, просто вони є співані. Але ми припускаємо, що навіть «Ілліада» і «Одіссея» не вимовлялися, вони проспівувалися, тому вони краще запам'ятовувалися і доносилися. У кожному випадку, співання чи говорення – різниця не має значення, це однаково були усні історії. Натомість, в той самий час появляється інший спосіб розповіді – «логос». І цей логос – це вже структурована розповідь, яка має певну логіку у всьому, певні раціональні аргументи, і, що дуже важливо, логос існує вже, переважно, в писемній формі. Дуже часто, власне, оцей розподіл між мітом і логосом пов'язують з тим, що греки переходять із усного способу передавання інформації до писаного. Причому, що важливо, писаного не ієрогліфами, не піктограмами, які містять певні дуже прості поняття, а фонемами, які вже передбачають дуже логічне, структуроване мислення.

Умовно кажучи, починається розподіл між мітичним і більш-менш науковим способом думання про світ. І ми маємо, з одного боку, Одіссею і Іліаду, які, нібито, написав Гомер, які є мітичними – а з другого боку маємо «Історію», написану Геродотом, яка вже будується більше як «логос», яка ставить певні питання, пробує знайти певні відповіді (яких я зараз не буду торкатися, бо це зовсім інша тема розмови), маємо Фукидіда, Платона, Аристотеля, які пробують структуралізувати оцей спосіб думання в категоріях логосу, а не в категоріях міту.

Хоча, треба сказати, що в певний час появляється також і спроба артикуляції самого міту в досить логістичний спосіб. Це, в першу чергу, «Діалоги» Платона. І найбільш центральний діалог – це діалог «Політея», до якого не раз треба повертатися. Говорять, що вся сучасна філософія, чи взагалі вся європейська філософія останніх двох тисяч років, – це не що інше, як тільки примітки до Платона, зокрема до образу його Печери. Але цей образ особливо сильний тим, що Платон в раціональний спосіб пробує пояснити, що не можна шукати реальної правди в міті. Міт не має реальної правди, бо правда – це щось

інше. На цю тему є дуже добра книжка Артура Германа, яку я би радив прочитати, яка так і називається «Печера і Світло».³ Вона присвячена цій старій одвічній суперечці, яка йде між Платоном і Аристотелем. Пам'ятаєте ці відомі слова Аристотеля, що “Платон мені друг, але істина дорожча”? Власне в цьому полягає головна дилема, тому що Платон є виразником, чи символом, міту, Аристотель є символом логосу. Платон каже, що справжня єдина правда не підлягає верифікації, тому що вона виходить поза межі нашого знання, існує тільки поза печерою, коли ми вибираємось на велике світло, це велике світло, умовно – це Бог, це є та велика істина. Натомість Аристотель каже що, істина є в печері. Досліджуючи саму печеру, реальний світ, ми можемо відкривати цю істину. І в цьому протиставленні печери і світла, Логоса і Міту лежить головна пружина цієї великої інтелектуальної суперечки, яка ведеться досі. Власне, про це книжка Артура Германа, він переповідає історію цієї суперечки Платона і Аристотеля протягом останніх двох тисяч років. І очевидно, він використовує як великий символ фреску Рафаеля «Афінська школа», де центральними фігурами є Платон та Аристотель.⁴ Платон показує пальцем, що істина лежить десь в небесах, поза нашим світом, натомість Аристотель показує пальцем донизу, як доказ того, що істина міститься в нашому самому світі, і тому ми маємо його вивчати.

Ці різні способи думання про світ, логістичний і мітичний, задають два різні трактування міту, і ці два трактування міту далі функціонують. Ми часто не помічаємо, що коли ми вживаємо слово «міт», ми можемо його вживати в двох різних значеннях – або в значенні Платона, або в значенні Аристотеля. Бо слово “міт”, чи “міф”, звучить однаково, але значення цілковито протилежні.⁵ Простіше кажучи, з точки зору Аристотеля міт – це вигадка, і це правда, оскільки не верифікується реальністю. Реальність – те, що ми фіксуємо, вивчаємо як хіміки, фізики, історики і т.д., а все те, що ми отримуємо із старих

³ Arthur Herman, *The Cave and the Light: Plato Versus Aristotle, and the Struggle for the Soul of Western Civilization* (Random House, 2013).

⁴ Раджу послухати: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b00j7txt>

⁵ Я пропоную такий поділ – рівно ж як поділ на Міт з великої і міт з малої букви – виключно як робоче розв'язання.

усних оповідей, мітичне. Ніхто не буде вірити в те, що, десь за горами на дереві висить скриня, в якій захований заєць, а в зайці яйце, а в яйці голка і тому подібне. Ми розуміємо, що це міт і вигадка, з точки зору Аристотеля це вигадка.

Натомість, з перспективи Платона ці міти мають більшу правду, ніж можна припустити, тому що вони оповідають нам щось те, що оповідає трьохвимірною кулю отій двохвимірній істоті. Про Бога, істину, якісь скриті смисли. Тому пропоную розрізняти ці два поняття, називаючи їх або Міт з великої букви і міт з малої букви (Міт з великої букви – в розумінні Платона, а міт з малої букви як вигадка в розумінні Аристотеля). Або, трохи інше – називати їх міт і міф. Міф – це те банальне, вигадане, а міт – це та велика скрита правда, яка не піддається верифікації в реальному світі. Бо ці поняття дуже сильно змішують.

Я починав цю лекцію з деконструкції міту. В нашій традиції коли говорять про деконструкцію міту, деконструють просто ті історії, які є неправдивими. Наприклад, національні історії. Кожна національна історія, кожна національна історична пам'ять складається з певної суми історичних мітів. Київська Русь, Козацька держава – це мітичні утворення. З точки зору сучасної історії чи історіографів це вигадка, і тому кожен добрий історик є ходячою загрозою для великих національних мітів. Добрий приклад – це видання видавництва «Дух і літера» з початку 1990-х рр., яке повністю присвячене деконструкції українських мітів.⁶ Воно читається цікаво, але ніхто за тим не зауважує, що аналізуються не ті міти. Тобто, вони борються з мітами з малої букви. Це завдання, звичайно, приємне, але воно досить легке, бо навіть не цілком сформований молодий історик може легко описати, що є неправдивого у цьому національному міті.

⁶ Дух і літера. 1998. № 3-4.

Натомість, ми цілком безборонні чи беззбройні, коли мова заходить про великі міти. І тут оце розрізнення треба дуже чітко ствердити. Взагалі заторкування великих Мітів, мітів з великої букви, є навіть не цілком безпечним. Вони мають в собі дуже великий емоційний заряд, їх деконструкція містить загрозу як для самого суспільства, так і для того, хто їх деконструє. Це все одно що пробувати доторкнутися голою рукою до дротів під напругою 10 тисяч вольт, шкода може бути велика і непоправна.

Говорячи про міт, я сам, насправді, не можу добре означити, що це таке. Власне, в цьому полягає складність завдання: міт як явище, яке трактує надраціональне, ірраціональне, не піддається на означення. Можемо перелічити лише ознаки міту, його мінімальні ознаки. Очевидно, що таких ознак може бути багато, я не претендую на повний опис, але вважаю, що наступного переліку достатньо, щоби краще зрозуміти, чим є міт.

Отже, першою мінімальною ознакою міту є те, що це оповідь. Це має бути розповідь з певним сюжетом і своїми героями. Це не просто якийсь сухий науковий текст з певними формулами, примітками і т.д. Якщо ви бачите примітки чи інший науковий апарат – цей текст не може виконувати функції міту, бо головним елементом міту є сама структура оповіді. Дуже відомий міт про Беовульфа чи в нашому випадку міт Бандери, міт Великої Вітчизняної війни – вони мусять бути структурованою оповіддю. Що буде їх відрізняти від звичайного тексту? Далеко не кожен текст є мітичним. Ті тексти, які пишуть наші письменники і поети, дуже рідко мають мітичне навантаження. Тому що міт має особливі вимоги, він повинен представляти сакральну, а не профанну правду. Тобто, не правду нашого щоденного життя, а правду якусь дуже велику, яка промовляє до наших глибинних прагнень. Умовно кажучи, правду не з малої букви, а Правду з великої букви. Це як різниця між священними книгами, у випадку християнства це Старий і Новий Завіт, і детективними історіями чи журналістськими репортажами. Це різний вид правди. Але якщо ми приймаємо цю ознаку (Правда з великої літери), її не можна верифікувати.

Ми не маємо для цього жодних інструментів. До певної міри ця правдивість чи неправдивість великої правди – це певна безсенсовність, бо вона є єдиною правдою.

Як приклад – антрополози твердять (якщо можемо їм вірити, але думаю, що їм варто вірити, принаймні треба їх читати і слухати), що у давніх народів взагалі не існувало таке слово, як «реальність» чи «реальне». Воно не було їм потрібне, за ознакою. Для них вся велика правда і була єдиною правдою, її не потрібно верифікувати. Це для нас – людей, які живуть у світі, що поділяється на реальне і уявне (чи дигітальне, віртуальне) – для нас це вже дуже важливо. Існування ж людей далекого минулого було підставово мітичне. Для них не виникало питання, що щось може існувати між реальністю і віртуальним світом, весь світ, видимий і невидимий, був реальний. І частиною цього було те, що міт представляв сакральну правду.

Третьою ознакою міту, яка з цього випливає, є його емоційне забарвлення. Іноді ми кажемо, коли ми щось слухаємо чи читаємо, що в нас мороз іде по шкірі. Якщо в нас іде мороз по шкірі, значить, ми маємо справу з мітичними речами, бо вони мають це забарвлення. Далеко не кожен текст може це почуття викликати. Причому ви навіть не знаєте, як це діє, ви розумієте, що певний текст є неправдивим з точки зору нашої раціональності, але разом з тим він діє на нас саме так, дуже емоційно.

Інша, четверта ознака, яку вже легше дослідити, тому що вона очевидна, є вже якийсь інструмент для її визначення: Міт з великої букви, міт сакральної правди не підкоряється відчуттю лінійного часу. Його часовий простір є радше циклічний. До прикладу – Старий і Новий Завіт, між гріхопадінням і спасінням людини. Це цикл, який завертається, бо це історія вигнання з Раю і повернення в Рай. Це дуже добре описав Мірча Еліаде, який вважався одним із найкращих знавців міту, саме тому, що він був румуном з походження і дуже добре знав гірську культуру румун, а відомо, що мітичне уявлення, мітичний спосіб

думання найбільш характерний для традиційних народів, зокрема гірських. Думаю, що хтось, хто займається етнографією, антропологією наших власних етнічних груп, як то бойків, лемків чи гуцулів, може сказати те саме. В цій давній традиції лінійний час має менше, чи взагалі не має значення, на противагу часу циклічному, тому що все в ньому пояснюється, як каже Мірча Еліаду, мітом вічного повернення.⁷ Все, що існує, має рацію, право на існування, тільки в тому сенсі, якщо воно покликається на те, що було в минулому. Історія не рухається вперед, історія рухається в поверненні назад, в поверненні до Раю, циклічно. В цьому способі думання все, що добре, вже в минулому. В “золоті часи”. Чи приклад “старої доброї Англії”. Чи наша постійна ностальгія, яка є дуже мітична, бо вона каже, що в принципі нові зміни не можуть нічого доброго нести. Лінійний час не є чимось позитивним, «добрий» рух часу – в його циклічності. І власне вся ідея книжки Андерсона побудована на тому, що перехід до концепції нації пов’язаний з переходом від циклічного до лінійного часу.

І може останній такий підставовий критерій міту – це те, що міт є, так би мовити, дороговказом для нашої ідентичності. Це якби табличка-назва вулиці, яка показує, де ми знаходимось і куди далі йти. Але цю табличку, яка прикріплена до нас, можливо краще порівняти з бейджиком, який ми носимо на собі. Тільки різниця в тому, що цей бейджик не просто нам весь час нагадує, ким ми є, не просто є частиною нашого зовнішнього, але став частиною нашого тіла, він якби вріс в нас, розчинився в нашій крові, в плоті. Видалення цього міту, його деконструкція завше є болісна, тому що він дуже глибоко в нашому єстві. Очевидно, в тому випадку, коли ми говоримо про суспільство, це є суспільне єство.

Я не певний, чи я добре це описав – я ніколи не можу бути впевненим, коли пишу про міт, бо це є те, що, знову ж таки, виходить за межі нашого раціонального пізнання. Мені, однак, дуже важливо наголосити на різниці між

⁷ Mircea Eliade, *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History* (Princeton: Princeton UP, 1971).

тими мітами з малої букви, які можна описати, здеконструювати, навіть часом з них посміятися, з одного боку, а, з другого боку, тими мітами, що не надаються до верифікацію, Мітами з великої букви. Ця різниця для мене є засадничою, і якщо з цього курсу має щось залишитися, зокрема з цієї лекції, це є те, що я найбільше хотів би щоби запам'яталося. Тому що в нашому щоденному світі, особливо українському, де ми весь час залежимо від гри обставин, включені у суспільні суперечки, у нас формується сум'яття понять. Ми часто використовуємо міти як надто легку ціль, тому що ми власне деконструємо міти, які мають оце щоденне, побутове значення, є вигадками. Натомість, ми підміняємо саме поняття, коли говоримо про Міти з великої букви, бо через свої більш глибокі структури вони на деконструкцію дуже часто не надаються, і вони витворюються не стільки нашими прекрасними, блискучими, талановитими, геніальними думками, скільки структуються з чогось дуже глибокого, з певних обставин самого життя. Тому деконструкція таких Мітів, Мітів з великої букви, також твориться обставинами життя. Міти самі відмирають, ніж радше нашими зусиллями, ми можемо допомагати в цьому, але за однієї умови. Як дуже добре висловилися автори книжки про сучасну історіографію “Telling the Truth about History”, деконструкція мітів, звичайно, є нашим обов'язком. Це те, для чого ми вчилися, за що отримуємо зарплатню, скажемо, тому що деякі міти є небезпечні. Але автори цієї книжки наголошують на чомусь дуже важливому: деконструкція без конструкції граничить з безвідповідальністю.⁸ Деконструюючи цей глибокий міт, треба мати на увазі, що при цьому ти знімаєш із суспільства певний рівень його захисту. Це означає, що одночасно ти маєш витворювати щось на заміну.

Історики люблять говорити прикладами, і я не виняток, тому хочу описати типи мітів так, як вони існують історично. Є спроби класифікувати міти, і в переліку читань до цієї теми ви побачите статті Шипфліна, в яких він

⁸ Joyce Appleby, Lynn Hunt and Margaret Jacob. Telling the Truth about History. New York: Norton, 1994

пробує давати таксономію, тобто перелік типів мітів.⁹ А саме, це міт території, міт страждання, міт місії, міт воєнної слави і міт відродження. Я дуже коротко по них перейдуся, подаючи певні приклади.

Міт території. Це є засадничий міт кожної ідентичності, зокрема національної ідентичності, і дуже часто найпростіша форма цього міту – це міт заснування певного міста. Кожне місто виникає не просто так, в нашій уяві, а завше щось сталося, через що це місто виникло. Якась красива історія. Знаємо міт заснування Київа чи Львова. Кожне велике місто має свій засновницький міт, але, може, найархетипнішим прикладом засновницького міту є міт про Ромула і Рема у випадку Риму. У випадку національної історії, коли йдеться про велику спільноту, це є міт території. Територія – це не просто ділянка землі, умовно кажучи, ділянка пороку, це сакральна територія, яка має мати якесь дуже глибоке значення. У випадку міту України є дуже гарне дослідження покійного Юрія Луцького про образ України в народних піснях.¹⁰ Він показує, і це не секрет для того, хто знається на українській народній творчості, що образ України дуже поширений в народних піснях, в деяких з них він є навіть превалюючим. Луцький проаналізував більше тисячі народних пісень, де є цей образ України. Його аналіз дуже чітко демонструє, що цей образ України неможливо помістити на карту. В цьому образі України немає реальних графічних означень, вона є, радше, сакральна. Наприклад, дуже часто в тих піснях, які співаються про Україну, є образ козака, який прощається з дівчиною, тому що він іде за Дунай. За Дунаєм, очевидно, чекає його якесь вільне життя, життя пов'язане з певним символом, Запорізька Січ є за Дунаєм. Але якщо дивитися на сучасну карту і уявити собі, що цей молодий юнак іде з Галичини чи з Полтавщини і прощається зі своєю коханою, якій обіцяє повернутися, то він би мав йти не за Дунай, а за Дніпро, тому що Січ утворилася за Дніпром. Хіба би припускати, що, може, він хоче обдурити свою дівчину і замітає, умовно кажучи, сліди. Але це з точки зору нашого, раціонального мислення.

⁹ George Schöpflin, "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths", in Geoffrey A. Hosking, George Schöpflin, eds. *Myths and Nationhood* (Taylor & Francis, 1997), pp. 19-35.

¹⁰ Юрій Луцький, "Роздуми над словом „Україна“ у народних піснях", *Сучасність*. N 8 (серпень 1993): 117-122.

Якщо думати з точки зору мітичного мислення, Дунай – це не реальна ріка, яка є на карті, яка пропливає через Відень і через Будапешт. Дунай в народних піснях, особливо українських, є символом особливо великої води, і перехід через Дунай – це своєрідний спосіб ініціації. Те саме що вживання води під час хрещення, перехід в інший стан. Перехід через цю ріку означає посвячення в інший стан. Подібно як в античній мітології образ річки Стикс: символ переходу з живого стану в неживий стан, подорож в інший світ. І власне, перехід цього Дунаю – це зміна тієї людини, яка була невільною, живучи в світі нормальному, в стан вільний, український, козацький. Тобто ми бачимо, що ця Україна не має якогось раціонального географічного навантаження, її не можна помістити на карту, вона існує як поняття дуже позачасове і позатериторіальне, і ця територія має виключно сакральне значення, причому що ця територія дуже часто має значення утопійне. Це не лише перехід до нового стану, стану свободи, але ми ще знаємо з народних пісень, що це країна абсолютної волі, де немає, як співається в народних піснях, “ні пана, ні жида, ні уніата”. Перепрошую за некоректну лексику, але ми розуміємо, що це були головні символи пригноблення тогочасного населення, тому на тій утопійній території вони мали бути відсутні. Тобто, це така повна утопія, умовно кажучи, свій Flatland чи якийсь інший такий символ вільного світу. Отже, це той перший тип міту, міту території. І майже кожна національна історіографія, кожен національний спосіб думання, свідомість, мають свій окремий міт території, якій пояснює, чому ця територія сакральна, а отже її треба захищати, їй треба віддавати все, робити найбільші жертви, включно зі своїм життям.

Інший міт, який діє дуже сильно, може найбільш емоційний міт, це є міт страждання. Ще Ренан у своїй відомій лекції «Що таке нація?» висловив думку, що нації більше об'єднує не пам'ять про перемоги, а пам'ять про свої поразки.¹¹ Поразки завше мають глибше емоційне забарвлення, більший емоційний потенціал, тому що вони говорять про страждання. Знов таки, майже кожна

¹¹ Дослівно: «спільні терпіння єднають більше, ніж спільні радощі» - Ернест Ренан, «Що таке нація?», *Націоналізм: антологія* (Київ: Смолоскип, 2000), с. 119.

національна історіографія має дуже багато таких мітів. Класичний випадок – це польський романтичний міт ХІХ ст.: Польща – «Христос народів». Польща найбільше страждає, вона як розп'ятий Христос, але відроджена Польща врятує не тільки себе, але і всі інші пригноблені нації. Чи, скажемо, класичний міт, який є центральним для Ізраїлю – це міт Голокосту. В значній мірі на цьому міті базується зараз сучасна європейська ідентичність, бо це є той спільний знаменник, за яким європейці можуть себе уявити як члени однієї спільноти. Не тому, що це була найбільша трагедія, але ще й тому, що євреї були єдиним справді європейським народом, тому що вони жили в кожній європейській країні, і знищення цього народу творить підставу твердити, що «нас нищили», нас, європейців, знищували. Подібну об'єднуючу роль в українському випадку виконує міт Голодомору. Причому, що доводять соціологічні дослідження, це, може, один з небагатьох мітів, який прийнявся в Україні за останні декілька років після проголошення незалежності, і сталося це саме тому, що він має цей елемент спільного страждання, оцю емоційність.

Інший тип міту – це міт місії, що ми не просто існуємо на цій землі, а існуємо заради якоїсь величної місії, переважно це скромна місія спасіння всього світу, або, принаймні, цивілізації. Це відомий так званий міт *antemurale*: ми є та крайня фортеця, крайня стіна, яка захищає світ від загрози. Переважно в ХІХ ст. цей антимураль відображався в ідеї захисту європейської цивілізації від кочівників, варварів, азіатів і т.д. Розповідають, що коли польські солдати і офіцери, причому дуже часто вони були дуже молоді, підлітки навіть, змагалися за Львів у листопаді 1918 р. з українцями, в них було відчуття, зрощене в них літературою, зокрема романами Сенкевича, що вони є останнім кордоном, який захищає цивілізований світ від азіатської гідри, яка повзе зі степу, маючи на увазі козаків, тобто українців. Той самий міт ми можемо побачити зараз по дві сторони АТО, як із боку ЛНР-ДНР, які вважають, що вони є крайньою територією, яка захищає «Русский мир», так і з боку української, яка вважає, що ми є тою точкою, з якої починається Європа. Добрий діючий приклад цього міту місії – це «Русский мир» Путіна, який теж

вважає, що це є остання твердиня справжніх чеснот, справжніх цінностей, які покликані врятувати людство від ліберального зіпсованого Заходу. Тобто, які би ці міти не були, де би не вживалися, бачимо, що до цих мітів апелюють сторони, які є взаємовиключні, навіть ворогуючі, але структура є така сама. Сенс їх полягає в тому, що ми маємо особливу місію по відношенню не тільки до себе, але й до всього світу.

Подібний до цього міт воєнної слави: ми не тільки страждаємо, не тільки знаємо поразки – але ми й перемагаємо, і ця перемога ще більше доводить, що ми маємо якусь особливу місію. Знову ж таки, неможливе існування «Русского мира» без існування міту про «Великую Отечественную войну», без міту Великої Перемоги. Насправді, 9 травня, георгіївські стрічки, є центральною частиною цього міту як наочна демонстрація того, що насправді ми не тільки страждаємо, а рятуємо світ. Очевидно, з точки зору українського національного міту, для багатьох українців, зокрема в Галичині, таким центральним мітом є міт ОУН-УПА, яка страждала, перемагала, часом навіть борючись в безнадійних обставинах, але це була перемога духу. І це є, власне, частина цього міту воєнної слави, без якого неможливе існування жодної нації.

І останнє є, що пов'язує міт страждання і міт воєнної слави, це міт так званого палігенезису, чи міт відродження. Це міт, який структурується більш-менш як міт Христа: ми гинемо, але ми гинемо для того, щоби знову відродитися. Найгірші умови нашого існування не мають бути підставою для розпачу, навпаки, вони є початком нашої величі. Як то кажуть, темрява найгустіша перед світанком. Ми бачимо дуже багато феноменів, створених на цих структурах. Наприклад, «Книга буття українського народу», де Україна описується як камінь, який будівничі відкинули, а насправді цей відкинутий камінь стане наріжним каменем нової будівлі, де Україна повстане як молода незалежна нація, і не тільки повстане, а це буде будівля, де всі інші нації,

завдяки Україні, знайдуть своє вільне і гідне місце.¹² Дуже сильно цей міт Відродження присутній в ідеології романтизму ХІХ ст., а також в ідеології правих націоналістичних рухів, зокрема, таких як ОУН. Це і є вияв цього палігенезису: коли нація готується як якась певна жертва задля великого відродження, як тіло Христа. Зрештою, щось дуже схоже є в ідеології марксизму, лівих рухів, але про це будемо говорити пізніше.

Одне з центральних завдань нашого курсу – порівняти, як певні тривалі структури еволюціонують з переходом до модерності. Міт є однією з таких структур. Що ж стається з мітом в часи модерності, а також в часи так званої високої модерності чи постмодернізму? Загальна очевидна для багатьох гіпотеза, що з переходом до модерної епохи, епохи індустріалізму, міти мають вмирати. Тому що сакрум зникає, профанне чи секулярне бере свій верх, люди втрачають свою велику віру в багато речей, в першу чергу свою віру в Бога, в щось, що є більше за нас, віру, так би мовити, в сенсі Платона – віру у велике світло, яке існує поза нашою печерою. Наш спосіб думання є підставово раціональним, і в цьому способі думання Міти з великої букви не мали би мати місця. І, в зв'язку з тим, завданням кожної раціонально мислячої особи є ці міти розкритиковувати, деконструювати, висміювати, не залишати їм місця в нашій свідомості. Це в значній мірі лежало в основі радянської пропаганди, яка “розвінчувала” дуже багато мітів, багато з нас, особливо люди мого віку, це пам'ятають, ідеологія Радянського союзу була якби втіленням раціональності, деконструкції всіх можливих мітів – релігійних, соціальних, національних, і т.д.

Але насправді виникає дуже велика проблема, тому що, як сказав Честертон, якщо люди перестають вірити в Бога, це не означає, що вони перестають вірити взагалі, вони просто починають вірити в якусь чортівню.

¹² *Кирило-Методіївське товариство: У 3 т. (К.: Наукова думка, 1990), т.1, с.169: «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язика, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу».*

Адже сама ідея комунізму в Радянському Союзі також була дуже мітична, вона ніяк не впливала з логіки, реальності життя. Отже, є інша гіпотеза, що насправді міти не вмирають з переходом до модерності, вони, можливо, модифікуються, але свідомість модерної чи постмодерної людини залишається глибоко мітичною. Тільки що або ми це не визнаємо, не усвідомлюємо, або просто ці міти є інші порівняно з тими мітами, які існували давним-давно. Я особисто ближчий до другої точки зору, я вважаю, що людство є глибоко мітичним, і мітичний спосіб мислення настільки нам притаманний, що неможливо нас відірвати від нього. Він закорінений в наших інстинктах, структурах. Я не є психолог і не можу цього пояснити, але можу навести приклади декількох мислителів, які мені дуже близькі.

Найближчим мені є Лешек Колаковський, фігура добре znana. Відомо, що Лешек Колаковський починав як марксист, навіть сталініст, йому були створені майже привілейовані умови в комуністичній Польщі, оскільки він займався критикою політики Ватикану, зокрема, його доктрини віри. Сила Колаковського полягала в тому, що він як ніхто інший серед марксистських філософів добре знав католицизм, знав його по-справжньому, глибоко. Колаковський досить довго цим займався, в 1940-50-х рр., аж раптом в 1960-х рр. з'явився його дуже короткий текст, цілком несподіваний, який свідчив про дуже глибоку зміну в самому ньому.¹³ Це був текст про важливість Ісуса Христа для нашої культури, в якому він стверджує, що наша культура, навіть якщо ми перестаємо вірити в Ісуса Христа, підставово не може існувати без Нього. Тому що Христос є символом чогось дуже важливого, чого ми не можемо пояснити. Поява тексту про Ісуса Христа з пера марксиста, чи колишнього марксиста, – це є досить сильний скандал. Тим більше, що цей текст, написаний для таких самих секулярних мислителів, як Колаковський, був прочитаний з амвона в одній з головних катедр Варшави на доказ того, що, виявляється, навіть марксистичні не можуть устояти перед правдою великої віри.

¹³ Jan Andrzej Kłoczowski, *Więcej niż mit. Leszka Kołakowskiego spory o religię* (Kraków: 1994), s. 27-36

Колаковський пройшов дуже довгу, складну еволюцію, але одна з його найбільш важливих книжок, власне про присутність міту в сучасному світі.¹⁴ Він доводить, чому ми потребуємо міту, в чому полягає цей феномен. Спробую викласти його тезу дуже спрощено, я не до кінця впевнений, що добре її зрозумів, отже його теза полягає в тому, що ми дійсно живемо в раціональному світі, світі майже безконечних можливостей – тяжко уявити собі, що ми чогось ще не можемо в нашому технологічному поступі, але цікаво, що залишається певний парадокс. Чим більше може суспільство, тим менше кожен з нас може контролювати цей розвиток. Чим більше суспільство має сили, тим менше сили має кожен з нас. Тим більше ми чуємося розгубленими перед тими великими змінами, в яких ми опиняємося. Ми як та маленька піщинка в водовороті, як човен без весел у великій бурі, який невідомо куди несе, і ми в цьому човні не маємо жодного впливу на наше виживання, ми є ляльками. І власне в цьому полягає така велика метафора нашої епохи, і оскільки ми не маємо будь-якої сили управляти своєю долею під тиском цих змін, ми маємо велику психологічну потребу до чогось сталого, до певного якоря, цим якором найчастіше і є той міт, який нам пробує щось пояснити, прив'язати нас до чогось дуже стабільного, показати велику правду. Це про те, про що говорить Колаковський. Одна з його найбільших книжок так і називається "Якщо Бога немає" (це парафраз відомої цитати із Достоевського з "Братів Карамазових"), і Колаковський каже приблизно таке: навіть якщо ми вважаємо, що Бога немає, альтернатива одна: Бог має бути¹⁵. Бо Бог є те Мітичне, що робить нас людьми, що дає нам гідність і зберігає наше суспільство, є великим суспільним клеєм. Він твердить, що існування Міту є умовою нашого виживання як людей, як цивілізації, і якщо так є, то ми не можемо позбутися Міту.

Тому ще раз наголошую, що деконструкція Міту є дуже небезпечно заняття, оскільки ми вдаряємо в самі підвалини суспільства, якщо ми при цьому не конструємо чогось іншого. Дуже добре оцей зв'язок між старим,

¹⁴ Leszek Kołakowski, *Obecność mitu*. Paryż: Instytut Literacki, 1972.

¹⁵ Leszek Kołakowski, *Jeśli Boga nie ma... O Bogu, Diablu, Grzechu i innych zmartwieniach tak zwanej filozofii religii* (Londyn: Aneks, 1987).

традиційним способом мислення, і новим, який вдає себе раціональним, способом мислення, методологічно показав Бертран Рассел, аналізуючи структуру марксизму.¹⁶ Він каже, що читаючи твори марксизму, зокрема "Маніфест комуністичної партії", можна помітити, що його доктрина збудована за аналогією до Святого Письма. Бо підставово це є дуже мітичний, можна навіть сказати біблійний, текст. І Маркс в цьому контексті виглядає як старозавітній пророк. Подивимось на цю аналогію: якщо в Старому Завіті є Бог Ягве, то в марксизмі цю роль виконує так званий діалектичний матеріалізм, якась скрита пружина, яка існує поза нами, але яка управляє логікою історії. В Біблійній історії є обраний народ, а обраний народ марксизму – це пролетаріат. Він має свого месію, і цей месія це – вождь (чи Маркс, Енгельс, чи Ленін, чи те втілення, яке приходить у вигляді Сталіна чи перестарілого Брежнєва). Якщо в Старому Завіті чи в Новому Завіті є структура, яка сприяє спасінню, це є Церква чи юдейська община, то в марксизмі це має бути комуністична партія. Якщо в Новому Завіті говориться про друге пришестя, про апокаліпсис, про повернення до Раю, то в марксизмі ці функції має виконувати революція, яка звільняє цей пролетаріат, який не має чого позбутися, крім власних кайданів, від всіх обмежень. Пекло, Апокаліпсис – за аналогією знищення експлуататорів. Прихід Царства Божого, яким в марксизмі є комунізм.

Це не є іронія. Іронія – це було би надто дешево. Бертран Рассел демонструє, що структура мислення залишилась та сама, дуже Мітична. Тому що нічого з того, що конструює Маркс, не існує реально, в той час, коли про це пишеться. Це є спосіб подати якусь велику правду, в яку він вірить, правду дуже мітичну, і, що дуже важливо, правду, яка діє емоційно. Правду, читаючи яку, виникає відчуття, що раптом відкриваються очі йде мороз по шкірі. Бо інакше, якщо б ці тексти Маркса не були мітологічними, неможливо було би пояснити, чому така велика кількість людей, особливо в ХХ ст., їм так сильно повірили. І так готові були не тільки страждати, але й вбивати інших людей, як за велику сакральну правду.

¹⁶ Bertrand Russel, *The History of Western Philosophy*, pp. 364 (див. також: <http://samirchopra.com/2012/02/18/russell-on-marx-as-excessively-practical-messiah-and-schoolman/>).

Можна зробити дальший висновок, що насправді цим мітом сучасності є віра в історичну необхідність. Є щось, певний закон розвитку історії, якому не можна протистояти, тому що він неминучий. Єдиний спосіб існувати – це підкоритися цій логіці. Як писав Енгельс, цитуючи Спінозу, свобода це зрозуміння і підкорення необхідності. Це те, що Чеслав Мілош назвав дуже влучною метафорою «укус Гегеля». Тобто якщо існує якийсь певний закон, певна велика скрита пружина історії, у Гегеля це Світовий Дух, який подорожує по землі, то єдине, що ви можете – це зрозуміти логіку цього Духу і підкоритися цій логіці як необхідності. Вчитель Мілоша, відомий в той час варшавський філософ, сказав з цього приводу в кінці Другої світової війни, що Гегель подорожує по землі на радянських танках.¹⁷ Бо це є неминучість, подобається нам радянська армія і радянська система, чи не подобається – це є прихід неминучості, і в тому сенсі питання коли Париж стане комуністичним – це тільки питання часу. Тобто цей «укус Гегеля», що дуже важливо, є домінантний в ХХ ст. Всі великі ідеології, особливо нацизм і комунізм, є «вкучені» Гегелем, вони вірять в історичну необхідність. Вони вірять, що є певні великі закони, які домінують над нашою поведінкою, і нашим єдиним обов'язком, святим обов'язком є цим законам необхідності підкоритися і бути до кінця вірними. І немає такого почуття моральної зради чи неморального вчинку, якими би можна виправдати невірність до цього міту. Образ Павліка Морозова, умовно кажучи. Павлік Морозов, який доносив на своїх власних батьків, тому що вони є куркулі, це дуже добрий образ служіння цій необхідності. Треба розв'язатися зі всім, позбутися всіх зв'язків, які тебе обмежують, включно з родинною солідарністю і теплотою, заради цього великого укусу Гегеля, і значною мірою це є те почуття, яке керувало ХХ-им століттям.

Не можна зрозуміти ХХ ст. тільки в раціональних категоріях. Бо насправді ХХ ст. – це є час виконання, реалізації цих мітів, причому страшних

¹⁷ Мова йде про Тадеуша Кронського, якому Мілош присвятив розділ «Тигр» у своїй книжці «Родинна Європа».

мітів, які були більш-менш сконструйовані, свідомо чи несвідомо, у ХІХ ст. такими людьми, як Маркс, Дарвін чи інші. Очевидно, знову ж таки, маю на увазі Дарвіна не як науковця, а його інтерпретації, які виникла в категоріях соціального дарвінізму, що потім стали основою, радше, Спенсера, і потім стали підґрунтям для нацизму. Що, мовляв, існує не тільки боротьба видів, існує боротьба людських спільнот, боротьба рас, і виживає сильніший, кращий. І це теж відбиток цієї мітичності, вона нічим не підтверджена раціонально, вона просто є певним способом мислення.

Якщо хочете переконатися, що міт продовжує діяти і впливає на нас дуже сильно, пропоную вам дуже простий експеримент: зайдіть на сайт ex.ua в категорію фільмів, подивіться скільки фільмів, що пропонують на цій сторінці, пов'язані з байками про зомбі, вампірів, потаємних духів і т.д.. Бачимо, що насправді експлуатація цих мітів є потужною індустрією, зокрема для Голівуду. Міт не зникає, міт еволюціонує, він особливо еволюціонує в часи консюмеризму. Звідси популярність Гаррі Поттера чи Гобіта, «Володаря перстенів» Токієна. Це глибоко мітичні твори. Той, хто займається історією літератури, знає, що Токієн свідомо конструює свій світ за певними схемами, і це є схеми міту про Беовульфа. Того самого Беовульфа, який в українському випадку трансформується в образ Котигорошка. І ми бачимо, як цей міт в модернізовану сучасну добу раптом стає дуже великим комерційним успіхом. Умовно кажучи, якщо людина приймає, що Бог вмер, Бога не існує, за відомою фразою Ніцше, то перед нами постає горор метафізики, жах пустки, яку не можна нічим замінити, метафізичний страх, який треба чимось заповнювати, і дуже часто цим наповнювачем є оці сучасні міти, чи то міти голівудівські, чи то міти націоналізму чи якоїсь іншої ідеології, які дають нам певні сенси, що інакше наш раціональний світ нас позбавляє.

Проблема сучасного світу, зокрема Східної Європи, як на мене, полягає в тому, що вмирають старі міти, і в тому числі міти сучасності, які називають ідеологіями, «ізмами», які давали нам відчуття певних сенсів. Серед них

комунізм і нацизм. Ніхто зараз при серйозному складі розуму і хоча би за якогось мінімуму моралі, не може пропагувати комунізм чи нацизм, на них вже поставлено, здається, крапку. Ця доля чекає, напевно, інші «ізви», ми є свідками того, як «ізви» тихенько вмирають. Проблема полягає не в тому, що ці «ізви» вмирають. Проблема полягає в тому, що ці «ізви» нічим не замінюються. Пустка далі існує. Це дуже добре сформулював той самий Чеслав Мілош, коли сказав, що одна з найбільших проблем Східної Європи після падіння комунізму – це те, що крах комунізму не супроводжувався появою альтернативного міту. Насправді заміником цього міту став консюмеризм. Консюмеризм дає лише часткове задоволення, заспокоєння, це наркотик, після дії якого приходить нормальне отверезіння і настає стан цього метафізичного горору.

Значною мірою наші проблеми, які виникають з переходом від комуністичного суспільства, полягають власне в тому, що у нас немає альтернативного великого міту. Хоча, як вважають багато теоретиків, можливо, ми йдемо до створення такого нового мислення, заміників великих ідеологічних схем, заміників «ізмів», які будуть відмінні від «ізмів» тим, що будуть мати менш раціональний характер, швидше всього, вони будуть мати релігієподібний характер, якийсь ширший характер, які не будуть чітко розмежовувати в категоріях класу, нації, а може будуть мати більш універсальне значення, і при тому залишатися такими самими мітичними. І можливо, ми зараз живемо на початку зародження цього міту, зокрема з появою масових молодіжних рухів, на зразок Оссуру, Pademos чи Євромайдану. Але, звичайно, я не можу продовжувати, тому що як історик обмежений тим, що можу говорити тільки про те, що вже стається, а не те, що настане. Тим не менше, є загальне відчуття, що ми зараз переживаємо дуже велику переламну епоху, і ця переламна епоха проявляється власне у реструктуризації, появі нових Мітів.

Як історик, я завше люблю говорити про конкретні речі. Тому зараз хочу проілюструвати формування міту на дуже конкретному випадку. Як конструювався і функціонує міт, який є центральним в українській ідентичності. Це міт, відомий кожному з нас змалечку, якій нам передали ще в школі, а декому – в сім'ї, це міт Кобзаря. Це книжка, книжечка, яка вийшла в 1840 р. в Петербурзі, перша збірка Шевченка, яка зробила йому ім'я, і яка видозмінилася після його смерті у велику книжку «Кобзар», що став для багатьох українців своєрідною національною Біблією, підкреслюючи власне характер цієї мітичності. І він цю роль виконує. Я вважаю, що «Кобзар» є однією з підставових мітичних структур українського суспільства, але ще важливо, що «Кобзар» описує певну реальність. Реальність, яку ми знаємо, проте він описує її в цілком інший, в мітичний спосіб. Хочу запропонувати вам різні розповіді про кобзарів, з одного боку, на рівні раціональному, реальному, як казав би історик, а з другого боку, як це було переплавлено у великий міт.

Перш за все, існує досить правдоподібна гіпотеза, що слова «кобзар» взагалі не існувало в українській мові перед Шевченком. Шевченко, мабуть, є перший, хто це слово якщо не вигадав, то почав вживати. Тобто, були люди, які грали на кобзі, але не знаємо, чи їх називали кобзарями. Так само, як і слово «ліра», але не знаємо коли появилось слово «лірник». Правдоподібно, це слово не існувало, тому що це не було головне слово, яке описувало точно характер занять, яка була властива для цих людей. Їх називали іншими словами: старець або каліка.¹⁸ Ці означення давали дуже чітке розуміння, ким насправді були ці люди. Цей образ «старця» чи «каліки» був спільний для українців, білорусів і росіян. Вони були людьми, які мали, перш за все, якусь серйозну фізичну ваду. Найчастіше, це були люди, позбавлені зору, сліпці. Кобзар найчастіше за означенням у ХІХ ст. є людиною-сліпцем. Такі люди вчаться ремесла кобзарництва заради того, щоби мати законний, легітимний спосіб виживати, не маючи можливості робити щось інше при своїй фізичній ваді. Вони намагаються не просто жебрати, а заробляти гроші працею, і ця праця – це

¹⁸ Тут і далі розповідаю про ремесло кобзарів за книжкою: Natalie Kononenko, *Ukrainian Minstrels. And the Blind Shall Sing.* (Armonk, N.Y., London, Englang: M.E. Sharpe, 1998).

співання пісень, яке супроводжується грою на інструменті, кобзі чи лірі. Важливо занотувати, що вони співали переважно пісні релігійного змісту, не конче проповідь Нового Завіту, часом це були так звані апокрифічні версії, тобто народні версії. Ці свої пісні вони виконували біля церков, байдуже, греко-католицьких чи православних. Відомі випадки, що часом ці пісні українські кобзарі чи каліки виконували також і біля костелів, це не було принципово, головне що вони виконувались близько біля святині. Тобто, говорячи просто, кобзарі чи ті, кого тепер називають кобзарями, були простими селянами, які через своє каліцтво не могли забезпечувати собі виживання в інший спосіб, як, власне, співаючи. Щоби стати співцем, треба було навчитися, це було ремесло, так само як ремесло столяра чи будь-яке інше ремесло, воно мало свої правила. Треба було засвоїти певні навички, починаючи з того, що завчити декілька десятків, а може й сотень пісень, навчитися грати на інструменті, причому будучи сліпим. Ці співці мали також певні правила поведінки, майже ремісничі, зокрема поділ території, де кожен з них мав право співати. Вони мали і свою окрему мову, свій сленг, який дозволяв їм утримувати певні ремісничі таємниці. Важливим було існування фігури хлопчика-провідника, дуже часто цей хлопчик-провідник і вчиться в кобзаря, подібно як в будь-якому ремеслі існував майстер і підмайстер, цей хлопчик і має характер учня, який вчиться на це ремесло, тобто це є нормальна структура традиційного суспільства. В тому традиційному суспільстві існували селяни, ремісники, дяки, священники, вчителі, поміщики, євреї. В тому самому світі мандрівні співці-каліки – це також певна соціально-економічна категорія, яку можна описати як певне ремісниче об'єднання.

Шевченко про це не пише. Він не дає нам традиційного образу. Символом кобзаря в Шевченка є образ Перебенді. Перебендя – це кобзар, який не хоче жити серед людей. Йому не властиве, а навіть противне життя під дахом, життя укладене, щоденне, в родині. Перебендя тікає в широкий степ, його знімає вітром, він фігура майже свята. Він там розмовляє з самим Богом, співає пісні, які він виносить з цієї розмови. Тобто, Перебендя в трактуванні Шевченка є

майже старозавітний святий, це надзвичайна людина. Справа в тому, що Перебендя дійсно існував. Історики встановили, що існував кобзар, який називався Перебендя, його справжнє ім'я Федір Гриценко-Холодний, він дійсно нічим не володів, дійсно був майстер своєї справи. Його дійсно пробували час до часу нагодувати, напоїти, дати йому дах, вдягнути його, але він ніде не затримувався більше ніж на день, на два, тому що він був, так би сказати, справжній волоцюга в позитивному сенсі того слова. Він не любив жити в стиснутих умовах нормального життя. Очевидно, про що не пише Шевченко, він тяжко пив, як дуже багато митців, але, разом з тим, мав величезний талант. Тобто, Перебендя не був типовим, а радше талановитим винятком. І в інтерпретації Шевченка Перебендя стає певним архетипом, певним символом всього цього стану кобзаревого. Те, що в нормальному житті було відхиленням, у Шевченка стає нормою. Він приваблює нашу увагу, він промовляє щось до нас, викликає це відчуття так званого морозу по шкірі. Відбувається це перетворення: кобзарі є тільки ті, саме так вони і живуть.

Очевидно, щоби кобзар міг стати українським Кобзарем, національним символом, треба було відділити образ кобзаря від таких самих фігур, які існують в російському і білоруському житті і фольклорі, це так звані лірники чи старці, чи каліки. Як це робиться в українському випадку? В українському випадку стверджується, що кобзарі співають не просто пісні чи думи, вони співають козацькі думи, вони є носіями історичної пам'яті. Умовно кажучи, такі українські селянські Гомери, які переповідають українську версію «Іліади» і «Одіссеї», де головними героями є не боги і не античні герої, а козаки, борці за свободу. Формується образ, що кобзарі тільки те і роблять, що співають народні думи про козацьку славу. І в Шевченка ми це спостерігаємо. Кобзарі, Перебендя співають про козацьку славу, про козацькі могили, про ті часи, які минулися, старі золоті часи. Те, про що ми говорили – дуже властиве для міту «вічного повернення». Про це є прекрасне дослідження Наталі Кононенко, яке називається «And the blind shall sing»¹⁹ («І сліпі заспівають»). Вона встановлює

¹⁹Див. примітку 17 вище.

на підставі аналізу репертуару (але це факт, відомий етнографам), що насправді козацькі думи склали дуже маленький відсоток тих пісень, які співали кобзарі. Вони співали переважно пісні релігійного змісту, це був їх легітимний заробіток. Лише в якості додатку вони могли співати веселі пісні, часом ці пісні були соромітницькі. Звичайно, Кобзареві не належить це робити, він є показово сакральна фігура.

Ми бачимо знову цю трансформацію: те, що в репертуарі козаків є радше винятком, для Шевченка стає нормою. Ці мандрівні співці перетворюються у сільських Гомерів, які переповідають про наше славетне козацьке минуле. Існувала в той час й інша версія уособлення цього Кобзаря – це Остап Вересай. Важливо, що Шевченко знав Остапа Вересая особисто, він навіть подарував йому свого «Кобзаря». Вересай був дуже популярний серед української інтелігенції, особливо після смерті Шевченка, йому організували концерти, причому концерти серед дуже інтелігентної аудиторії, не тільки в Києві, але й у Петербурзі, тому що, власне, Вересай співав козацькі думи, і в цьому полягала його особлива привабливість. Кононенко розповідає, що Вересай, втім, не користувався повагою серед інших кобзарів. Навпаки, багато кобзарів вважали, що він зневажив своє ремесло тим, що він заради прибутку, заради успіху, робить не те, що роблять усі інші. Він піддається, умовно кажучи, впливові ринку, співає козацькі думи.

Для прикладу – одна дуже смішна ситуація, яку описує Наталія Кононенко, як виникає ця підміна. Очевидно, під впливом читання «Кобзаря» серед першого покоління свідомих українських студентів Київського університету 1850-60-х рр., після кирило-мефодіївців, виникає почуття обов'язку іти «в народ» збирати козацькі пісні, зберігати історичну пам'ять. Хто знає ці козацькі пісні, козацькі думи? Кобзарі! Отже, виникає цілий рух з метою записувати ці пісні і їх видавати у збірках. Ці молоді люди зустрічають кобзарів, просять їх заспівати. І перша реакція кобзаря на таке прохання – він співає якусь пісню релігійного змісту, на що ця молода людина каже: «Ні-ні,

нас це не цікавить! Ми хочемо почути справжні пісні, козацькі думи!». Кобзар співає козацьку думу, за це дістає якусь певну винагороду чи навіть певну славу. І поступово серед кобзарів шириться чутка, що появились якісь дивні молоді люди, з яких можна добре заробити, якщо заспівати їм козацьких дум. Що стає результатом цього? Кобзарі починають масово вчитися козацьких дум один від одного, бо це є добрий спосіб заробітку. І виникає зворотня реакція: коли молода людина приходиться до кобзаря, кобзар їй співає козацьку пісню, тобто, відбувається такий процес, коли стає незрозуміло, що перше: курка чи яйце. І в кінці кінців формується образ цього кобзаря, який співає тільки такі пісні. Якщо хочете переконатися в життєвості цього образу, пошукайте в інтернеті реферат про Вересая. Знайдете оце повністю мітичне зображення Вересая, яке, насправді, має дуже мале відношення до того, ким він був і що він насправді робив. Цей міт стає дуже важливим і дістає нових обертів, особливо в ХХ ст. Наприклад, один з найвідоміших мітів про кобзарство, це міт про розстріл українських кобзарів Сталіном у 1934 р. На підставі цієї історії навіть створений цілий фільм, хоча ми не можемо ні довести, ні спростувати факту самої події.

Радянська система, що цікаво, теж експлуатувала цей потужний міт, з'явився новий тип «радянських» дум – «думи» про Леніна чи про Сталіна, укладені за тими самими правилами, що думи про козаків. Показовою в тому випадку є історія кобзаря Єгора Мовчана, одного з небагатьох, який ще залишився із старих часів, власне, автора «думи про Леніна».²⁰ Про нього розповідають, що на старості літ він мав дуже тяжкі болі рук, через що не міг більше грати на бандурі, і він вважав, що це є покарання за його гріх, за те, що він писав думи про Леніна. Так само вважали і ті, хто був в його оточенні, інші кобзарі. Тобто, бачимо, як цей міт продовжує функціонувати навіть в найбільш раціональній системі.

²⁰ <http://vpr.sm.gov.ua/index.php/uk/gumanitarna-politika/kultura-mystetstvo/124-spivets-lyudskoj-doli-do-dnya-narodzhennya-kobzarya-zemlyaka-e-kh-movchana>

Прослідковуючи цю історію кобзарів, ми розуміємо, в чому полягає сила Шевченка. Шевченко витворює Міт, причому міт, якому ми віримо. Коли ми слухаємо записи кобзарів, присвячені Шевченкові, зокрема в 200-річний ювілей його народження (зокрема, пропоную послухати запис дигітальний, цифровий, інтернетівський, коли вся спільнота українців у світі співає «Заповіт» Шевченка²¹), це на нас діє. Можна зрозуміти міт, знати, як він формується, детально його пояснити, але коли ми це слухаємо, ми не можемо нічого з собою зробити, нам іде мороз по шкірі. Тобто, ми сприймаємо це чисто мітично, це діє на глибинних рівнях, як Міт з великої букви. Мушу сказати, мені цікаво читати книжку Кононенко про кобзарів, але це не означає, що прочитавши цю книжку, на мене «Кобзар» Шевченка менше діятиме. І в цьому полягає суть Міту, чи добре пояснення цього міту.

Не кожен текст може бути мітотворчим. Українська література з часів Шевченка розвивається вже 200 років, має масу творів, та й перед Шевченком було немало, але ми не можемо назвати іншого автора, який діє на нас, українців, настільки сильно, як Шевченко. Вважаю, що образ, яким скористався Григорій Грабович у назві своєї книжки «Шевченко як мітотворець» – це дуже сильний образ.²² Коли ця книжка появилася в Україні, багато людей, яких я особисто знаю, вважали, що це є насмішка над Шевченком. «Як можна називати Шевченка мітотворцем? Якщо він мітотворець, він творить неправду». Умовно кажучи, сприйняли книжку Грабовича як деконструкцію, «детронізацію» Шевченка. Насправді ж, назвати когось мітотворцем – це надати йому найбільший комплімент, який можливий. Людина потрапила своїми текстами витворити Міт! Небагато таких прикладів маємо. Мене звинувачують, зокрема, в тому, що я називаю Голодомор Мітом. Вважають, що цим я зневажую трагічну сторінку нашої історії. Мені ж ідеться про інше – про одну з найважливіших змін, які сталися за останні роки в Україні. Це, власне, те, що Голодомор 1930-х рр. став став сприйматися як Міт.

²¹ Тут я знову омовився: мало бути «Думи мої» - див.: <https://www.youtube.com/watch?v=v-46tRDsAUg>.

²² Грабович Григорій, *Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета* (Київ, "Радянський письменник", 1991).

І що несподівано, цей Міт про Голодомор прийнявся всюди в Україні, не лише на заході і центрі, але, що цікаво, й на сході і півдні, навіть в Донбасі. Тобто, більшість українців вірять в те, що голод був, що заперечувалось довгі роки радянською владою, переконані в тому, що голод був штучний і був ініційований з наказу Сталіна, але, що найважніше, більшість українців всюди вірять в те, що голод був Геноцидом, був спробою знищення української нації. Знову ж таки, не розходиться на тому, наскільки це правда чи ні, просто більшість українців вірять, так само як вірять в «Кобзар», тобто це є Мітична реальність. На підставі цього я стверджую, що голод, Голодомор, став одним із найбільших національних Мітів сучасності. Коли мене читають в Україні, то мене звинувачують в тому, що я, нібито, заперечую існування голоду. Навіть з'явився спеціальний кліп на мою честь: «Грицак спростовує існування голоду». Насправді мені йшлося про щось інше. Коли я говорю, що якась подія стала мітичною, я цим визнаю, що вона стала надзвичайно важливою, вона вибивається за межі буденності, це те саме, що «Кобзар». Умовно кажучи, сказати, що щось є Міт з великої букви – це не споганити його, але надати йому найбільше визнання, яке тільки можливе.

І, повертаючись до теми про те, що робиться із мітом в сучасному суспільстві, моє переконання як історика робить мене ближчим до тих людей, які, як Колаковський, вважають, що Міт не вмирає. Навпаки, в сучасному світі, можливо, через більшу емоційну запотребованість Міт набирає ще більшого значення, ніж у традиційному світі. Це, власне, те, що робить наші дослідження Міту такими цікавими.